

ҚИМЫЛДЫҢ ӨТУ СИПАТЫ КАТЕГОРИЯСЫНЫң ТҮРКІТАНУДА ЗЕРТТЕЛУІ

Қымыл-өрекеттің жасалуының сан алуан ерекшеліктерін, оның басталудан аяқталуына дейінгі кезендерін көрсететін етістіктің арнағы грамматикалық категориясы қымылдың өту сипаты болып табылады.

Қымылдың өту сипаты етістіктің дербес грамматикалық категориясы ретінде түркітануда және қазақ тіл білімінде XX ғасырдың екінші жартысындаға танылса да, қымылдың жасалуындағы түрлі ерекшеліктер түркі тілдерін зерттеушілердің назарына ертеден-ақ ілінген. Мысалы, И. Гиганов «Грамматика татарского языка» (Санкт-Петербург, 1801) атты еңбегінде етістіктерді: 1.жай (простые); 2.күрделі (сложные) етістіктер деп топқа бөліп қарайды. Ғалым күрделі етістіктердің көбіне екі етістіктен құралып, біріншісі көсемшешің -*и*, -*а*, -*е*, -*й* тұлғасында тұратынын айтады. Ал күрделі етістіктердің екінші сынары орыс тіліндегі «пред-

логтардың» мәнін береді деп есептейді. Мысалы, орыс тіліндегі *до* қымылдың аяқталуын білдіретін предлогтың мәні татар тілінде «*бөтамин, бөтарамин*» көмекші етістіктері арқылы беріледі дейді: *йазып бөтардә, йанып бөтә* [1.171]. Бұл еңбек татар тілін үйренемін деушілерге арналғандықтан тілдің теориялық мәселелерінен ғері практикалық жағы басым. Мұнда қымылдың жасалуының түрлі ерекшеліктерін білдіретін көрсеткіштер жүйелі түрде қарастырылмаған. Бұл мәселеге тек орыс тіліндегі предлогтардың мағынасының татар тіліндегі берілу жолдарын көрсету тұрғысынан ғана келеді.

«Грамматика алтайского языка» атты (Қазан, 1869) кітапта алтай тіліндегі қымылдың жасалуындағы ерекшеліктерді көрсету «Способ выражения по алтайски русских видов и глаголов сложных с предлогами» деген тақырыпта қарастырылады. Грамма-

тиканың авторлары алтай тіліндегі етістіктердің көсемшे арқылы тіркесуі орыс тіліндегі етістіктін көріністері (вид) мен предлогтар беретін үғымды білдіретінін айтады [2.184]. Сондай-ақ алтай тіліндегі етістіктер жеке тұрып өздігінен қимылдың басталуы мен аяқталуы сияқты т.б. жай-күйді білдірмейтінін де ескереді. «Қимылдың басталуы, жалғасуы, аяқталуы (начала, продолжение, окончание действия)» етістікке белгілі бір етістіктердің тіркесуі арқылы жасалатынын көрсетеді. Мәселен, алтай тіліндегі қимылдың аяқталуын **пар-**, **қал-**, **сал-**, **қой-**, **ал-**, **пер-** етістіктері байланыстыруышы көсемшеге (соединительное деепричастие) тіркескенде білдіреді дей келіп, әрқайсынына жеке-жеке мысал келтіреді. Мысалы, **қой-** етістігі қимылдың аяқталуын білдіретінін аита келіп, мынадай мысалмен дәлелдейді: *Анын соғын йерде қазып салып қойды* [2.188]. «Алтай тілі грамматикасының» авторлары да алтай тіліндегі қимылдың жасалуындағы түрлі ерекшеліктерді білдіру жолдарына орыс тіліндегі көрініспен салыстыру және предлогтардың мағынасының алтай тілінде берілу жолдары қандай деген тұрғыда көніл аударған.

Академик В.А. Гордлевский «Грамматика турецкого языка» (1928) атты енбегінде түрік тіліндегі қимылдың жасалуындағы түрлі ерекшеліктерді («Передача оттенков действия» деген арнайы тақырыпта сөз етеді: «Қимылдың түрлі ренктері (көбінесе біріншісі көсемше тұлғасында тұратын) екі етістіктің бірігүі арқылы беріледі» дейді [3.102].

Кеңестік түркітануда XX ғасырдың отызыншы жылдарынан бастап, түркі тілдерінде славян тілдеріндегідей көрініс(вид) категориясы бар деген пікір басым болды. В.А.Богородицкий, Н.К.Дмитриев, А.Боровков, И.А.Батманов, Н.П.Дыренкова, А.Харисов, Л.Н.Харитонов, Н.А.Баскаков сияқты т.б. ғалымдар түркі тілдеріндегі қимылдың жасалуындағы түрлі ерекшеліктерді білдіру орыс тіліндегі көрініс (вид) категориясымен бірдей деген көзқарасты қуаттады. Түркі тілдерінде көрініс категориясы бар деп санаушылардың басым көпшілігі қимылдың аяқталу кезеңін аяқталған көрініс (совершенный вид) деп көрсетеді. Мысалы, А.Боровков «Учебник уйгурского языка» деген тақырыпта үйғыр тіліндегі көрініс категориясын сөз етеді [4.172 - 180]. Ғалым үйғыр тілінде көріністің неше түрі бар екенін ашып айтпайды. Үйғыр тіліндегі етістіктер қай шақта тұрса да көрініске қатысы жоқ екенін аита келіп: «Понятия законченности, завершенности действия выражается в уйгурском языке описательно, посредством особых вспомогательных глаголов»[4.175], – дейді. А.Боровков үйғыр тіліндегі көмекші етістіктерді

орыс тіліндегі приставкалар сияқты аяқталған көрініс жасай отырып, оған қосымша мағына үстейді деген пікір айтады. Ғалым үйғыр тіліндегі қимылдың аяқталуын білдіретін **қой-, қал-, ал-, бер-, кет-, кел-, шық-, бол-** сияқты көмекші етістіктерді аяқталған көрініс жасайды деп көрсетеді. Мысалы, үйғыр тіліндегі **бол-** көмекші етістігі қимылдың толығымен аяқталғанын білдіреді [4.176-177], – дейді. А.Боровков үйғыр тіліндегі тек бір ғана көрініске, аяқталған көрініске тоқталған.

И.А.Батманов «Грамматика киргизского языка» енбегінде қыргыз тіліндегі көрініс категориясы «О категории вида» деген тақырыпта қарастырады. Ғалым аяқталған, аяқталмаған, бір рет болған және бірнеше рет жасалған көрініс түрлері негізгі етістіктің мағынасында бар [5.10] деп санайды. Әйтсе де, «Впрочем, эти видовые вариации не имеют строгих норм, и меняется в зависимости от контекста речи» [5.10], – деп, көрініс түрі мәтінге қарай өзгеріп тұрады деуі ғалымның бұл мәселеде бір тоқтамға келе алмағанын байқатады. Қыргыз тіліндегі қимылдың аяқталуын аяқталған көрініс деп тану И.А.Батмановқа да тән: «Вместе с этим категория совершенного вида замещается другими вариациями значения: направлением действия и его отношением к агенту действия и т.п. Этот оттенок направленности действия или характера протекания действия передается сочетанием деепричастной (-п, -ыш, -ип, -уп, -ип) формы основного глагола с основой вспомогательного» [7.10]. Ғалым аяқталған көрініс қыргыз тілінде -п көсемшесіне **бол-**, **ал-**, **бер-**, **шық-**, **жібер-**, **кет-**, **қал-**, **кел-**, **қой-** көмекші етістіктері тіркесуі арқылы жасалатынын айтады [5.37]. И.А.Батмановтың аяқталған көрініске қатысты қосымша мағыналарды «характер протекания действия» деп атағаны көніл аудараптық. Ғалым тіл табиғатына тән ерекшелікті дұрыс анғарғанымен де, өзіне дейін түркітануда қалыптасқан көрініс жайлы дәстүрлі көзқарастың ықпалынан шыға алмаған.

Жоғарыда айтылғандай беделді түркітанушылардың түркі тілдерінде орыс тіліндегідей көрініс категориясы бар деген пікірлері осы мәселеге жекелеген түркі тілдерінде арнайы ғылыми-зерттеу енбегінде көрініс категориясы жайлы былай дейді: «Категория видов в башкирском языке» атты монография жазды. Ғалым бұл енбегінде көрініс категориясы жайлы былай дейді: «Категория видов в башкирском языке выражает форму и способ протекание действия (состояния) данного в глаголе и рассматривая действие подобно единому потоку показывает с одной стороны степени его проявление в начале, в продолжении (пре-

рывным или непрерывном в развитии) или в конце (завершении), либо, с другой стороны дает количественную характеристику действия в его однократности или многократности, обышности или внезапности (моментальности) проявления» [6.11]. Башқорт тіліндегі көріністі А.Харисов: 1. *бастамалы* (начинательный) көрініс; 2. *созылыңғы* (длительный) көрініс; 3. *аяқталған* (законченный) көрініс [6.11] деп үшке бөледі. Фалым көрініс түрлерін қимылдың даму кезеңдерімен байланыстырып алған болса керек. Өйткені көрініс категориясын бұлайша жіктеу дәстүрі орыс тіл білімінде жоқ.

В.М.Насилов «К вопросу о грамматической категории вида в тюркских языках» атты мақаласында түркі тілдерінде дәл орыс тіліндегі етістіктің көрініс категориясы бар екеніне күмөн келтіреді. Фалым ең алдымен түркі тілдеріндегі етістік көріністердің «начинательный, продолжительный, результативный вид» деп үшке бөлінуіне қарсылық білдіреді: «Бұлайша бөлу мынадай екі себепке байланысты қабылдануы мүмкін емес: біріншіден, етістіктің көрінісі қимылды немесе қалыпты білдіруде етістіктің сапалық-сандық семантикалық категориясы болып табылады, ал, екіншіден, қимылдың өристеуінің, жасалуының кеңістік бойындағы сипаттамасы емес, уақыт бойындағы сипаттамасы болып табылады [7.33] деп көрсетеді. Фалым түркі тілдеріндегі қимылдың түрлі ерекшеліктерін білдіру орыс тіліндегі көрініс категориясынан басқа екенін дұрыс байқайды. В.М.Насилов үйғыр тіліндегі қимылдың жасалуындағы түрлі ерекшеліктерді білдіретін бірқатар көмекші етістіктердің қызметіне сипаттама бере келіп, қимылдың сипаттамасының сан-алуандығы жүйелеуді қажет етеді [7.52] деген пікір айтады.

Н.А.Басқаков та «Каракалпакский язык» атты енбегінде қарақалпақ тіліндегі көрініс категориясына тоқталады [8.352-386]. Фалым Н.К.Дмитриев сияқты аяқталған көрініс пен аяқталмаған көрініс түркі тілдерінде шақ категориясына қатысты деп санайды [8.353]. Н.А.Басқаков қазіргі кезде түркітануда қимылдың өту сипаты деп аталып жүрген қимылдың жасалуындағы түрлі ерекшеліктерді білдіретін көрсеткіштерді көрініс ренктері (видовые оттенки) дей келе, өз ішінде екі топқа бөледі: А.Етістіктің сандық және сапалық сипаттамасын анықтайтын көріністер; Б.Етістіктің созылыңқылық сипатын, қимылдың басталу және аяқталу, сондай-ақ оның кеңістік пен уақыттағы бағытын сипаттайтын көріністер [8.353]. Фалым қимылдың аяқталуы Б тобына жатады дегенмен, жеке бөліп алып қарас-

тырмайды. Н.А.Басқаков *-ыш*, *-ип*, *-птулғалы* негізгі етістікке тіркескенде *къал-*, *пит-*, *питир-*, *шық-*, *бол-*, *ет-* сияқты т.б. көмекші етістіктердің қимылдың аяқталуын білдіретін көрсетіп, өркайсысына жеке-жеке сипаттама берген [8.374-380]. Н.А.Басқаков та қимылдың аяқталуы мен аяқталған көріністің екі басқа құбылыс екенін дұрыс таныған.

Түркі тілдеріндегі етістіктің көрініс категориясы жайлы түркітанушылардың, түркі тілдерін зерттеушілердің пікірлерінің сан алуандығы осы мәселенің 1956 жылы болған түркітанушылардың үйлестіру кеңесінде күн тәртібінде арнайы мәселе ретінде қойылуына себеп болды («Вопросы грамматики тюркских языков» Алма-Ата, 1958// Материалы координационного совещания по проблемам глагольного вида и сложноподчиненного предложения в тюркских языках. 24-27 сентября 1956 г.). Бұл үйлестіру кеңесінде түркі тілдерінде орыс тіліндегі етістіктің көрініс категориясы бар ма, өлде жоқ па деген мәселеде түркітанушылар бір шешімге келе алмады. Осы мәселе арнайы баяндама жасаған академик Б.А.Серебренников түркі тілдерінде орыс тіліндегі сияқты етістіктің көрініс категориясы жоқ деп дәлелдеп шықты. Фалым көсемше мен көмекші етістіктің тіркесінде көрініс мағынасы (видовые значение) болғанмен, көрініс категориясын құрай алмайды, өйткені қимылдың аяқталуы мен созылыңқылығы оларда қосымша ренктермен күрделеніп келеді [9.30], – деп көрсетеді. Ал А.Харисов пен И.Е.Маманов көрініше түркі тілдерінде етістіктің көрініс категориясы бар екенін дәлелдеуге тырысты.

Мұндаидай екі үдай пікір кейінгі жылдарда да үстем болды. Алпысыншы жылдардың басында жарық көрініштің ғылыми еңбектерде кейбір ғалымдар түркі тілдерінен бұрынғыша көрініс категориясын іздеумен болды. Мысалы, Л.Н.Харитонов «Формы глагольных видов в якутском языке» атты монографиясында якут тілінің нақты материалдарымен танысу, жалпы алғанда етістіктің көріністері туралы дәстүрлі ұғымды якут тілінде пайдалануға болатынын көрсетеді деген пікір айтады. Фалым славян тіліндегі бір-біріне қарсы қойылған көріністің екі түрінің орнына, якут тілінде етістік көріністің 12 түрін көрсетеді [10.8].

Сонымен бірге жоғарыда аталған үйлестіру кеңесінен кейін кейбір ғалымдар түркі тілдерінде көрініс категориясы деп аталып жүрген тілдік құбылыстар сипатын басқаша қарауға талпыныс жасады. Мысалы, ғалым А.Н.Кононов үйлестіру кеңесінен кейін түркі тілдеріндегі етістіктің көрініс категориясы жайлы пікірін бұрынғыдан (қараңыз:

А.Н.Кононов «Грамматика современного турецко-литературного языка» М-Л, 1956) жаңа сипат алғанын көруге болады. Ғалым «Грамматика современного узбекского литературного языка» атты еңбегінде түркітануда бұрын көрініс категориясы деп кәте танылып келген қимылдың жасалуындағы түрлі ерекшеліктерді білдіру жолдарын алғаш рет «қимылдың өту сипаты (характер протекания действия)» категориясы [11.263-271] деп атайды. Ғалым қимылдың өту сипатының ішкі мағыналық түрлерін көрсетпегенімен де оның өзбек тілінде берілу жолдарын атап өтеді: 1.Сөз тіркестіру тәсілі: **-иб** және **-а, -е, -й** көсемшесі мен етістік модификатордан құралады; 2.Аффиксация тәсілі.

«Кыргыз тилинин грамматикасы» атты окулықта қимылдың өту сипаты категориясы «Кыймыларитеттін өтіш өзгечелүгүн билдириүүшчү этиштик формалар» деген арнайы тақырыпта қарастырылған [12.290-308]. Грамматика авторлары қимылдың өту сипатын үш топқа бөледі.

Жалпы алғанда түркітануда етістіктің қимылдың өту сипаты категориясы танылған, дегенмен тілдік жүйедегі қимылдың жасалуындағы түрлі ерекшеліктерді білдіретін категорияны атауда терминдік

бірізділік жок. Түркітануда қимылдың өту сипаты категориясы тек дәстүрлі грамматика түрфысынан ғана емес, қолданылымдық (функциональная) грамматиканың да зерттеу нысанасы бола бастады.

ӘДЕБИЕТ

1. Гиганов И. Грамматика татарского языка. Санкт-Петербург, 1801. 188 с.
2. Грамматика алтайского языка. Казань, 1869. 287с.
3. Гордеевский В.А. Избранные сочинения. М., 1961. 558 с.
4. Боровков А.К. Учебник уйгурского языка. Л., 1935. 247с.
5. Батманов И.А. Грамматика киргизского языка. Фрунзе, 1940. 72 с.
6. Харисов А. Категория глагольных видов в башкирском языке. Уфа, 1944. 92 с.
7. Насилов В.М. К вопросу о грамматической категории вида в тюркских языках // Труды Московского института востоковедения. Сб. №4. М., 1947. С.32-55.
8. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. М., 1952. Ч.1. 544 с.
9. Серебренников Б.А. Проблема глагольного вида в тюркских языках // Вопр. грамм. тюрк. яз. Алма-Ата, 1958. С. 12-30.
10. Харитонов Л.Н. Формы глагольного вида в якутском языке. М.; Л., 1960. 179 с.
11. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.: Л., 1960. 449с.
12. Кыргыз тилинин грамматикасы. Фрунзе, 1964. 380 б.